

Solukhumbu Multiple Campus Research Journal

[Yearly Peer Reviewed Journal]

ISSN: 2362-1400

Year 7, Volume 7, Issue 1, Dec. 2025

Solukhumbu Multiple Campus Research Development and Management Committee

स्वास्नीमान्छे उपन्यासमा सामाजिक संरचना

कृष्णराज पुजारा

उपप्राध्यापक

सोलुखुम्बु बहुमुखी क्याम्पस

*Article History: Submitted 2nd Aug. 2025; Reviewed 2nd Dec. 2025; Accepted 5th Dec. 2025*Krishnaraj Pujara ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-9705-9347>DOI: <https://doi.org/10.3126/smcj.v7i1.89291>**लेखसार**

प्रस्तुत लेखमा स्वास्नीमान्छे उपन्यास गोल्डमानले उत्पत्तिमूलक संरचनावादको मूल सैद्धान्तिक स्वरूपभित्र विश्वदृष्टि अर्थात् सामाजिक संरचनालाई समाजशास्त्रीय मान्यता प्रस्तुत गरेका छन् । साहित्य विश्लेषणका विभिन्न आधारमाहरूमध्ये सामाजिक संरचना पनि एक हो । यस लेखको मुख्य उद्देश्य उपन्यासकार हृदयचन्द्रसिंह प्रधानद्वारा रचित स्वास्नीमान्छे उपन्यासलाई सामाजिक संरचनाका आधारमा विश्लेषण गर्नु हो । यो लेखलाई वर्णनात्मक विधिका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । जसमा प्राथमिक स्रोतका रूपमा स्वास्नीमान्छे उपन्यासलाई मुख्य आधार बनाइएको छ । उक्त उपन्यासमा सामाजिक संरचनाले हेर्दा उत्कृष्ट नै रहेको पाइन्छ । यस उपन्यासमा रहेका विभिन्न साक्ष्यहरूलाई प्रस्तुत गर्दै ती साक्ष्यबाट सामाजिक संरचनालाई खोजी सामाजिक संरचनाका स्वरूपहरूलाई औल्याउँदै विश्लेषण गरिएको छ । उपन्यासमा के कस्ता सामाजिक संरचनाहरू निर्माण भएको पाइन्छ ? त्यसको खोजी गर्दै अन्तमा निष्कर्ष निकालिएको छ । उक्त उपन्यासमा पारिवारिक संरचना, सामुदायिक संरचना, लैङ्गिक संरचना र धार्मिक संरचनाको प्रयोग प्रशस्त मात्रमा रहेको पाइन्छ । यस लेखले सामाजिक संरचना तथा विश्वदृष्टि सम्बन्धी शोधखोज गर्ने पश्चवर्ती शोधकर्ताहरू तथा अनुसन्धानार्थीहरूलाई मदत पुग्ने देखिन्छ ।

विशेष शब्दहरू : उपन्यास, संरचना, सामाजिक संरचना, पारिवारिक, सामुदायिक, लैङ्गिक, धार्मिक**विषय परिचय**

हृदयचन्द्रसिंह प्रधान (१९७२-२०१६) नेपाली साहित्यका बहुमुखी प्रतिभा हुन् । उनले निबन्ध, कथा, कविता, उपन्यास, समालोचनाजस्ता विभिन्न विधामा योगदान दिएका छन् । आधुनिक उपन्यासको प्रगतिवादी

तथा यथार्थवादी धारामा देखापरेका प्रधानको *स्वास्नीमान्छे* (२०११) उपन्यास प्रकाशित छ । उनले यस उपन्यासको मुख्य विषयवस्तुको स्रोत समाजलाई नै बनाएको पाइन्छ । *स्वास्नीमान्छे* उपन्यास नेपाली समाजमा नारीले भोग्नुपरेको लैङ्गिक तथा वर्गीय विभेदजस्ता विविध सामाजिक समस्यामा केन्द्रित छ । यस उपन्यासमा पारिवारिक बेमेलका कारण शत्रुहरूले त्यसको प्रत्यक्ष फाइदा कसरी लिएका छन् र एउटी स्वास्नीमान्छेको शत्रु कसरी स्वास्नीमान्छे नै हुन्छन् भन्ने विचार पनि एकातिर छ भने अर्कोतिर स्वास्नीमान्छेको पीडा स्वास्नीमान्छेले नै बुझ्न सक्छ भन्ने विचार रहेको पाइन्छ । यस उपन्यासमा नेपाली समाजमा प्रचलित सामाजिक एवम् सांस्कृतिक संरचनाले निर्माण गरेका पारिवारिक, सामुदायिक, लैङ्गिक, धार्मिक आदि सामाजिक संरचना छन् । यिनै सामाजिक संरचनाको आधारमा उक्त उपन्यासमा सामाजिक संरचनाको खोजी गरेर त्यही सैद्धान्तिक आधारमा उपन्यासको विश्लेषण गर्ने कार्य यस अध्ययनमा भएको छ ।

विभिन्न अध्येताहरूले *स्वास्नीमान्छे* उपन्यासलाई विभिन्न ढङ्गबाट प्रधानका उपन्यासको अध्ययन गरे तापनि विश्वदृष्टिको बारेमा अर्थात् सामाजिक संरचनाका आधारमा कोही कसैले छुट्टै अध्ययन गरेको पाइँदैन । प्रधानका उपन्यासमा विश्वदृष्टिको अध्ययन नभएको हुँदा प्रस्तुत अध्ययन कार्यमा विश्वदृष्टि तथा सामाजिक संरचनाका आधारमा अध्ययन गरिएको छ । यो कृति यस अध्ययन कार्यका निम्ति सैद्धान्तिक र प्रायोजिक दृष्टिले उपयोगी भए पनि गोल्डमानको विश्वदृष्टिले स्थापित गरेका सामाजिक संरचना र वर्गीय विश्वदृष्टिको पक्षबाट हृदयचन्द्रसिंह प्रधानका उपन्यासहरूको अध्ययन कार्य भएको देखिँदैन । यसर्थ समाजशास्त्रीय अध्ययनअन्तर्गत विश्वदृष्टिका कोणबाट प्रधानका उपन्यासहरूको शोध गर्नु आवश्यक देखिएको छ । गोल्डमानले उत्पत्तिमूलक संरचनावादको मूल सैद्धान्तिक स्वरूपभित्र विश्वदृष्टि अर्थात् सामाजिक संरचना सम्बन्धी समाजशास्त्रीय मान्यता प्रस्तुत गरेका छन् । यो सामाजिक संरचना एक परिवर्तित अवधारणा हो । यसमा पारिवारिक, धार्मिक, आर्थिक, समुदायगत, शैक्षिक, वैवाहिक नातासम्बन्ध, विभिन्न जाति, प्रजातिलगायतका पक्षहरूको एकीकृत पद्धतिलाई सामाजिक संरचनामा समेटिन्छ । यो परिवार, समुदाय, वर्ग, जाति, भाषा, संस्कृतिविचको अन्तरसम्बन्धका साथै विभिन्न पेसा, व्यवसायमा संलग्न समग्र मानिसको जीवनपद्धतिसँग आवद्ध भएको हुन्छ । यस कारण समुदायको सामूहिक विचार नै विश्वदृष्टि हो, जसले समाजको सुसङ्गत चेतनाको निर्माण र विकास गर्छ । यसरी विकसित विश्वदृष्टिले सामाजिक संरचना र त्यस समाजको गतिशील अवधारणालाई सङ्केत गरेको हुन्छ । प्रस्तुत लेखमा हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको *स्वास्नीमान्छे* उपन्यासमा सामाजिक संरचनाको विविधता र तिनको उपन्यासगत प्रस्तुतिको अध्ययन गरिएको छ । विशेषतः सामाजिक संरचनाको सैद्धान्तिक आधार निरूपण गरी *स्वास्नीमान्छे* (२०११) उपन्यासको पारिवारिक, सामुदायिक, लैङ्गिक, धार्मिक सामाजिक संरचनाका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

समस्याकथन र उद्देश्य

प्रस्तुत *स्वास्नीमान्छे* उपन्यासमा सामाजिक संरचनाको खोजी गर्नु यस लेखको मुख्य समस्या हो । उपन्यासमा सामाजिक संरचना के कस्ता छन् भन्ने जिज्ञासालाई अध्ययनको मूल समस्याकथनका रूपमा लिइएको छ । यस मूल समस्याको समाधानका लागि प्रस्तुत उपन्यासमा सामाजिक संरचना खोजी गरी विश्लेषण गर्नु नै यस अध्ययनको उद्देश्य रहेको छ ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक लेखका लागि विश्लेषण विधिको प्रयोग गरिएको छ । विश्लेषण सामग्रीका रूपमा हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको *स्वास्नी मान्छे* (२०११) उपन्यासलाई प्राथमिक सामग्रीको रूपमा राखिएको छ । लेखमा लुसिएँ गोल्डमानले स्थापित गरेका सामाजिक संरचनाको स्वरूप सैद्धान्तिक आधार मानेर तिनले स्थापित गरेका पारिवारिक, सामुदायिक, लैङ्गिक र धार्मिक सामाजिक संरचनाका आधारमा हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको *स्वास्नीमान्छे* उपन्यासको विश्लेषण गरिएको छ । उपन्यासको सूक्ष्म पठन गरी साक्ष्यको छनोट गरिएको छ । तिनै साक्ष्यका आधारमा उपन्यासमा निहित सामाजिक संरचनालाई खोजेर त्यसलाई पाठात्मक विधिबाट व्याख्या र विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ ।

सैद्धान्तिक स्वरूप

गोल्डमानका अनुसार व्यक्तिले समाजका घटना तथा तथ्यहरूबाट प्रभावित हुँदै आनुवंशिक रूपमा कतिपय कुराहरू ग्रहण गर्दै आफ्नो विशिष्ट संरचना बनाउँछ । यसको विकास र निर्माणको प्रक्रिया निरन्तर चलिरहन्छ । संरचनाको स्वरूप समाजका विभिन्न घटनाहरू तथा व्यक्तिका दैनिक व्यवहारबाट प्रभावित हुँदै निरन्तर परिवर्तन भइरहन्छ (गोल्डमान, सन् १९८०, पृ. १६) । कुनै पनि सामाजिक समूहको क्रियाकलाप उनीहरूको चेतनाअनुरूप सञ्चालित हुन्छ । समूहका यस प्रकारका गतिविधिले नयाँ सामाजिक संरचनाको जन्म दिन्छन् । एउटै रहनसहन, व्यवस्था, धर्म अँगालेर एकै स्थानमा बसोबास गर्ने मानिसहरूको समूहलाई समाज भनिन्छ । कुनै पनि व्यक्ति, संस्था, समूह लगायतका अनेकौँ तह र पक्षका बीचको आपसी सम्बन्ध, व्यवहार र अन्तरक्रिया नै समाज हो । समाजका आवश्यकीय पक्षहरूका रूपमा मानिस-मानिसबीचको पारस्परिक सहयोग, सम्बन्ध, अन्तरक्रिया, चालचलन, सामाजिक मूल्यमान्यता आदिलाई लिइन्छ । संरचनालाई अर्थात् उने क्रममा गोल्डमानले संरचनालाई विशिष्ट मानेका छन् । मानिसको सामाजिक संरचनाको विकास आनुवंशिक रूपमा मात्र हुँदैन यो समाजबाट प्रभावित भएर मात्र हुन्छ ।

समाज व्यक्तिहरूको अन्तरनिर्भरतामा आधारित एउटा गतिशील अवधारणा हो जहाँ समाजका एकाइहरूबीच सहयोग, सद्भाव र सङ्घर्ष हुन्छ । सामाजिक संरचना विभिन्न सामाजिक एकाइहरूबीचको अन्तरसम्बन्धमा आधारित निरन्तर चलिरहने प्रक्रिया हो जसभित्र रहेका सामाजिक तत्त्व वा एकाइका पक्षहरूबीच अन्तरसम्बन्ध हुन्छ । यस प्रक्रियामा द्वन्द्व र अन्तर्विरोध पनि हुन्छ । यसबाट सामाजिक परिवर्तनको सम्भावना पनि रहन्छ तर एउटा संरचना अस्थायीभन्दा पनि स्थायी प्रकृतिको बढी हुन्छ । सामाजिक एकाइहरूमा परिवर्तन जति स्वाभाविक रूपले हुन्छ त्यसको मूल संरचना पनि न्यून दरले परिवर्तन हुन्छ । सामाजिक एकाइमा परिवर्तन हुँदा सामाजिक संरचनामा पनि परिवर्तन हुन्छ । तुलनात्मक रूपमा सामाजिक संरचना स्थिर अवधारणा हो (आचार्य, २०६९, पृ. ४७) । समयानुसार सामाजिक संरचना परिवर्तशील हुन्छ ।

भौतिक जगत्को उच्चतम अवस्था समाज हो अथवा मानव क्रियाकलापको ऐतिहासिक विकासमान अवस्था नै समाज हो । समाजको केन्द्रका रूपमा मान्छे रहेको हुन्छ । मान्छे र समाजका बीच विषय र विषयीको सम्बन्ध रहेको हुन्छ । समाजमा मान्छेले विभिन्न सम्बन्धहरू विकसित गर्दछन् । यिनै अन्तर्सम्बन्धहरूको समष्टि नै समाज हो । समाज भनेको मानिसहरूको माभ्रमा चलिरहने पारस्परिक अन्तर्क्रियाहरूको एउटा अवस्था हो । मानव समाज एउटा विशाल कार्यशाला हो, जहाँ मानिसहरू कुनै न कुनै काममा लागेका हुन्छन् । यही कामको प्रक्रियामा उनीहरूका माभ्रमा भौतिक सम्बन्ध कायम हुन्छ । सामाजिक संरचनाका आधारहरूमा पारिवारिक, आर्थिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक तथा भौतिक विषयहरू पर्दछन् । यसरी एउटा रहनसहन धर्म अँगाल्ने, एकै स्थानमा बसोबास गर्ने मानिसहरूको समूहलाई समाज भनिन्छ । यस्तो समाजमा व्यक्तिका इच्छा, आकांक्षा पनि समय, परिस्थितिअनुसार प्रभावित हुँदै निरन्तर परिवर्तन हुँदै जान्छन् । यसरी समाजमा बस्ने व्यक्तिहरूका इच्छा र आकांक्षाहरू परस्पर सम्बद्ध हुँदा एउटा विचारको जन्म हुन्छ । यस्तो विचार समयक्रमसँगै परिवर्तन हुँदै जान्छ । यसरी समाजको विशिष्ट संरचना स्थिर नभई गतिशील हुन्छ । यसको विकास र निर्माणको प्रक्रिया निरन्तर चलिरहन्छ । समाजको सामाजिक संरचनालाई चर्चा गर्ने सन्दर्भमा मार्क्स, लुइविगरेख एङ्गल्स जस्ता समाजवादीहरूको सम्पर्कले गर्दा महान् दार्शनिक बन्न पुगे । विभिन्न लेखहरूमार्फत मार्क्सले पुँजीवाद तथा अन्य वर्गीय र शोषणमूलक समाजको विरोध गरे (श्रेष्ठ, २०६०, पृ. ७) । श्रेष्ठका अनुसार सामाजिक संरचनाका पारिवारिक, आर्थिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक जस्ता संरचना रहन्छन् भन्ने विचार ठहर्छ ।

इसाको १९ औँ शताब्दीमा सुरु भएको साहित्यको समाजशास्त्रीय चिन्तनलाई विसौ शताब्दीमा व्यवस्थित रूपमा विकास गर्ने काम गोल्डमानबाट नै भएको हो । उनले दर्शन, मनोविज्ञान र समाजशास्त्र मात्र होइन यो संस्कृतिका विभिन्न रूपमा ऐतिहासिक, सामाजिक विशिष्टताको विश्लेषण गर्ने पद्धति पनि हो भनेकाछन् । लुसिएँ गोल्डमान सुरुमा मार्क्सवादी चिन्तक रहेका र पछि मार्क्सवादी चिन्तनका कमीकमजोरीमाथि आलोचना गर्दै नवमार्क्सवादी समाजशास्त्रीय चिन्तक बन्न पुगेका हुन् । गोल्डमानले मार्क्सवादको केन्द्रीय

मान्यता ठानिएको सामाजिक परिवर्तनमा आर्थिक आधारको प्रमुख भूमिका रहने कुराप्रति आपत्ति प्रकट गरेका छन् । यसरी उनले मार्क्सवादबाट प्रभावित भएर मार्क्सवादको वर्गसङ्घर्ष र वर्गचेतनासम्बन्धी चिन्तनलाई समाजशास्त्रीय स्वरूप दिने काम गरेका छन् (पाण्डेय, २०७३, पृ. १८) । उनले समाजशास्त्रीय चिन्तनको मूल मान्यता उत्पत्तिमूलक संरचनावाद हो भन्ने मान्यता राखेका छन् । यही सिद्धान्तभित्र उनले कृति विश्लेषणका लागि विभिन्न दृष्टिकोणको विकास गरेका छन् ।

गोल्डमानले सामाजिक संरचनावादको आधारलाई लिएर साहित्य र समाजको सम्बन्धलाई उपाद्य र उत्पादकका रूपमा व्याख्या गरेका छन् । उनले मार्क्सवादी द्वन्द्वात्मकता एवम् वर्गीय दृष्टिकोण, युगको सामूहिक अवचेतन र साहित्यको संरचना प्रक्रियालाई जोडेर उत्पत्तिमूलक संरचनावादको विकास गरेका छन् । लेखकको विचार र समाजको विचारबाट औसत विचारको जन्म हुने धारणा राख्दै उनले त्यसलाई विश्वदृष्टिको रूपमा परिभाषित गरेका छन् (क्षेत्री, २०६४, पृ. २७) । यसरी गोल्डमानले सामाजिक संरचनाकै सन्दर्भमा विश्वदृष्टिलाई जोड्ने काम गरेका छन् । यसको विकास कुनै समूह वा वर्गले सामाजिक ऐतिहासिक प्रक्रियामा गर्छ । एकलो व्यक्तिको विचार सुसङ्गत र एकत्वपूर्ण हुँदैन वा विरलै हुन्छ । समाजमा विभिन्न सोचविचार लिएका समूहका मानिसहरू बसोबास गर्ने हुनाले एउटा परिवेशको मानिसले अर्को मानिससँग सम्बन्ध बनाउँछ र अन्तरक्रिया गर्छ । विभिन्न पेसा, वर्गका एक समुदायका मानिसले अर्को समूहको चेतनामा प्रभाव पार्दछ जसबाट एउटा अनौठो संरचनाको निर्माण हुन्छ । यसरी एउटै परिवेशका एउटै खालका मानिसहरूको समूहले एउटा समान विचारको निर्माण गर्दछन् ।

सामाजिक, सांस्कृतिक व्यवस्था एवं संरचना भनेको धार्मिक, आर्थिक, राजनीतिक, पारिवारिक, शैक्षिक, वैवाहिक, नातासम्बन्ध, जाति, प्रजाति, संस्कृति, वातावरण, अन्तरक्रिया आदि थुप्रै संस्था र प्रक्रिया मिलेर बनेको एकीकृत प्रणाली हो । नेपाली समाजको संरचनाले विभिन्न जाति, भाषा, संस्कृति, पेसा, व्यवसाय आदिमा संलग्न नेपालीहरूको समग्रजीवन प्रणालीलाई बुझाउँछ । यसले उनीहरूले विकास गरेका सामाजिक सङ्गठन, संस्था र समूहहरूको प्रकार्यात्मक स्वरूपलाई जनाउँछ । यसले विभिन्न जातिका मानिसहरूले समयका अन्तरालमा विकास गरेको अर्थ प्रणालीबीचको सम्बन्धलाई जनाउँछ । यसरी हेर्दा नेपाली समाज र संस्कृतिभित्र रहेका जेजति अन्तर्विरोधहरू छन् यी सबैको समुच्चय स्वरूप नै नेपाली समाजको संरचना हो (आचार्य, २०६९, पृ. ४६) । अतः विभिन्न जाति, भाषा, संस्कृति, पेसा व्यवसायले नै नेपाली समाजको संरचना निर्माण भएको पाइन्छ ।

गोल्डमान लगायत गोल्डमानको सिद्धान्तलाई आधार मानेर अध्ययन अनुसन्धान गर्ने विभिन्न विद्वानकाअनुसार समाजका विभिन्न घटनाहरूबाट नै समाजको विकास हुन्छ । सामाजिक संरचनाले मानसिक संरचनाको निर्माण गर्छ र मानसिक संरचना निर्माणमा सामाजिक संरचनाको भूमिका महत्वपूर्ण रहेको हुन्छ ।

सामाजिक संरचनाभित्र पारिवारिक, समुदायिक, वैवाहिक, धार्मिक, वर्गीय, लैङ्गिक, जातीय, भाषिक, धार्मिक तथा सांस्कृतिक, राजनीतिक, आर्थिक, शैक्षिक, साहित्यिक आदि जस्ता विषयवस्तुहरूलाई समेट्न सकिन्छ। यी विषय र तिनीहरूको आपसी सम्बन्ध तथा अन्तरक्रियाले सामाजिक व्यवस्थाको धरातल निर्माण हुन्छ।

सामाजिक संरचनाभित्र थुप्रै विषयवस्तु समेटिए तापनि हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको *स्वास्नीमान्छे* उपन्यासमा भएका सामाजिक संरचनाको प्रबलताको आधारमा सामाजिक संरचनाको खोजी गरी त्यसका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ। अतः यिनै विषयवस्तुलाई दृष्टिगत गरी प्रस्तुत अध्यायमा हृदयचन्द्रसिंह प्रधानका उपन्यासमा अभिव्यक्त सामाजिक संरचनाको अध्ययन गरिएको छ। विशेषतः प्रधानका उपन्यासमा पारिवारिक, सामुदायिक, लैङ्गिक, धार्मिक जस्ता सामाजिक संरचनाको अध्ययन गरिएको छ।

***स्वास्नीमान्छे* उपन्यासमा पारिवारिक संरचना**

स्वास्नीमान्छे उपन्यासमा विभिन्न खालका पारिवारिक संरचना रहेका छन्। विशेष गरी पारिवारिक संरचनाभित्र एकल परिवार र संयुक्त परिवार, परिवारभित्रको नातासम्बन्ध र ती परिवारको आर्थिक अवस्था वा पेसा, व्यवसायलाई हेरिएको छ। प्रमोदको परिवार, हिराज्यानको परिवार, मोहनबहादुरको परिवारलगायत रमानन्द, बाबुलाल, भक्ताराज, मैयाँनानी, नानीप्राण, मिस्रीदिदी, भाइचा साल्गी आदि परिवारका रूपमा यहाँ आएका छन्। विशेष गरी प्रमोद, हिराज्यान, मोहनबहादुर, मैयाँनानी, नानीप्राण र मिस्रीदिदीको परिवार सशक्त रूपमा रहेका छन् भने अरू गौण रूपमा आएका छन्।

प्रमोदको परिवारमा मोतीमाया जेठी श्रीमती र कमला कान्छी श्रीमतीका रूपमा उपन्यासमा देखिएका छन् र मोतीमायाको एउटा छोरा विनोद मात्रै रहेको छ। एकल पारिवारिक संरचनामा रहेको प्रमोदको परिवारमा घरको काम गर्ने चम्पा नोकर्नीका रूपमा देखा परेकी छे। प्रमोद नै घरको मुलीका रूपमा रहेको छ। उसले कमलाको सुन्दर यौवन देखेपछि बिस्तारै पतिव्रतामा रहेकी श्रीमती मोतीमायालाई बेवास्ता गर्दछ। उसको बेवास्ता र अनावश्यक कुरा लगाउने कान्छी श्रीमती कमलाको मात्रै कुरा सुन्ने प्रवृत्तिले सुन्दर परिवारलाई पनि तहसनहस पारेको छ। घरमा नोकर्नीसमेत हुँदा आर्थिक रूपमा सम्पन्न परिवार भएपनि प्रमोदले दोस्रो विवाहपछि आफ्नो सुन्दर घरलाई तहसनहस पारेर मोतीमायालाई विचल्लीमा पारेको छ।

प्रमोदको परिवारभित्रको नातासम्बन्ध हेर्दाखेरि मोतीमाया र विनोदबिच आमा र छोराको रगतको सम्बन्ध रहेको छ भने प्रमोद र मोतीमायाका बिच पतिपत्नीको सम्बन्ध भए तापनि कान्छी श्रीमती कमलासित विहे गरेपछि त्यो सम्बन्ध व्यावहारिक रूपमा प्रमोदले अगाडि बढाउन सकेको छैन जो परिवारभित्र प्रमोदको कमजोरी पनि रहेको देखिन्छ। कमला र मोतीमायाबिच सौतासौतेनीको सम्बन्ध रहेको छ। विनोद र प्रमोदबिच बुवाछोराको रगतको वंशीय नातासम्बन्ध रहे तापनि परिवारभित्र बुवाछोराको सम्बन्ध मोतीमायाका कारणले

व्यावहारिक रूपमा अगाडि जान निकै कठिनाइहरू आएका छन् । परिवारभित्र मोतीमाया र विनोदको घनिष्ठ सम्बन्ध रहेको छ भने अर्कोतिर कमला र प्रमोदका बिच पनि घनिष्ठ सम्बन्ध पाउन सकिन्छ । मोतीमाया र विनोदको घनिष्ठ सम्बन्ध उपन्यासमा यसरी आएको छ :

अनि बल्ल मोतीमायालाई सान्त्वना भयो । आमाको काखमा बस्दाबस्दै विनोदको मुखमा प्रसन्नताले राम्रै छाउन थाल्यो । साबिकै भैंँ उसले मोतीमायाको चिउँडो समातीकन हाँसेर भन्यो, आमा ! अब म बाको कोठामा कहिल्यै पनि जान्नँ है ! तिमी पनि नजाऊ है आमा ! गयो भने बाले फेरि पिट्ला हकि आमा ? (पृ.१४) ।

माथिको उपन्यासांशमा बुबाले आमाछोरालाई माया नगर्ने, छोरालाई पनि हप्काउने, दफ्काउने गर्नाले मोतीमायाले बुबाको कोठामा नजाऊ भन्दाभन्दै प्रमोदले विनोदलाई भूपारे-पछि विनोद आमाको काखमा आउँदा मोतीमायालाई बल्ल सान्त्वना हुन्छ । विनोदले पनि अब म बुबाको कोठामा कहिले नजाने, गयो भने बुबाले पिट्ला है आमा भनी आफ्ना मनका वेदना आमासित पोखेको छ । यसले के सन्देश दिएको छ भने छोरालाई बुबाले भन्दा नि बढी माया आमाले गर्ने गर्दछन् । जो सत्यताको बाटोमा हिँड्छ, जसले धेरै माया गर्छ उसैलाई छोरालाई साथ दिन्छन् भन्ने यथार्थ पनि विनोदले पुष्टि गरेको छ । मोतीमाया परपुरुषको घरमा बसे तापनि आफ्नो छोरालाई मोहनबहादुरलाई पटक-पटक भेट गराइ माग्छे । विनोद पनि आफ्नी आमा अर्केसित पोइल गए तापनि सधैं भेट्न जान्थ्यो । त्यति मात्रै होइन, कमला र प्रमोदले मोतीमाया मोहनबहादुरसित पोइल गएर त्यताबाट भागेर वेश्यालयमा पुगेको तिम्रो आमा नै खराब हो भनेर भन्दा विनोद रिसले आमालाई मार्छु भनेर खुकुरी बोकेर जान्छ । ऊ जसोतसो वेश्यालय पत्ता लगाउँछ । वेश्यालयमा मैयाँनानीले तिम्रा आमा खराब नभएको तिम्रो बुबा प्रमोद नै खराब भएको भनेर सत्यता सावित गर्छे । पछि वेश्यालयबाट आमालाई घरमा ल्याउन खोज्दा बुबाले घरभित्र नल्याऊ भन्दा पनि त्यसको सामना गर्दै घरभित्र आमालाई भित्र्याउँछ । उक्त प्रसङ्ग उपन्यासमा यसरी आएको छ :

गौरवसाथ विनोदले जवाफ दिए, हो खास हो, “मेरी आमा चौता हुनुहुन्छ, देवी हुनुहुन्छ । मोहनसित मेरी आमा पोइल जानुभएको होइन, बरु तपाईंलाई रन्डी अँगाल्नपरेकाले मेरी आमालाई तपाईंले अनेक निहुँ, बहाना भिकी चुटेर, पिटेर लत्याएर निकाल्नुभो । तपाईंके सतीत्वमा अझ आमा आत्महत्या गर्न तयार भइसक्नुभएको थियो अनि धूर्त गुन्डा मोहनबहादुरले भेटाइ मानवताको आडमा आफ्नो पन्जा र कब्जामा पारी विवश र बाध्य गरेर आमालाई त्यसले फसाएको हो । त्यसको जवाफदेही तपाईं हुनुहुन्छ । मेरी आमालाई रन्डी नै मान्नुहुन्छ भने रन्डी बनाउने तपाईं नै हुनुहुन्छ ” (पृ. १३७) ।

माथिको उपन्यासांशबाट आमा मोतीमायाका विरुद्ध बोलेका प्रमोदका हरेक शब्दको खण्डन अनि मण्डन गर्दै विनोदले आफ्नी आमा पतिव्रता नारी भएकी र उनलाई वेश्या बन्न बाध्य पार्ने तपाईं हो जबर्जस्ती

सतीलाई रन्डी बनाउने तपाईंको मुख्य भूमिका छ भनेको छ । मेरी आमालाई मात्र होइन, समाजको सुरक्षा गरी समाजलाई फलाउने, हुर्काउने नारी जातिलाई अपमान, अवहेलना गरी नेपाललाई समेत बरबाद गरिरहनुभएको छ, राष्ट्रमा कलङ्क लगाइरहनु भएको छ, राष्ट्रनायिका नारी जातिको जीवन र व्यक्तित्व नष्ट गरेर तपाईं जस्तो गुन्डाले यो संसारलाई धमिल्याइरहनुभएको छ भनेर विनोद आफ्नी आमाको पक्षमा बुबाका विरुद्ध सशक्त रूपमा कडा जवाफ दिएर आमाको न्यायका लागि बुवासँग द्वन्द्व गर्नसमेत पछि पर्दैन । विनोदले यसो गर्नु भनेको विनोदको बुवासित भन्दा पनि आमासँगको गहिरो आत्मीय मायाममताको सम्बन्ध परिवारमा छ भन्ने बुझाउनु हो । यस्तै हिराज्यानको परिवारमा हिराको मात्रै वर्णन गरिएको छ ।

शारीरिक र मानसिक यातना सहन नसकेर मोतीमायाले घर छोडेर आत्महत्याको बाटो अपनाउनुपर्ने स्थितिले घरवरपर हिराज्यानजस्ता आइमाईलाई कुरा काट्ने माध्यम सिर्जना भएको देखिन्छ । हिराज्यानको परिवारका अरू सदस्यहरूको खासै उपन्यासमा उपस्थिति देखिँदैन । अरूको घरपरिवारमा भैँभगडा उत्पन्न गराई त्यसबाट आनन्द लिने पात्रका रूपमा उसलाई लिन सकिन्छ । यसले के बुझाउँछ भने प्रमोद र हिराज्यानको नजिकको छिमेकी भए पनि यी दुई परिवारमा आपसी सद्भावको मित्रताको, छिमेकीको नाता नभएर परचक्रीको सम्बन्ध भएको उपन्यासमा पाउन सकिन्छ । यस्तै *स्वास्नीमान्छे* उपन्यासमा परिवारका रूपमा मोहनबहादुरको परिवार पनि आएको छ । उसको परिवारमा वर्तमान समयमा बहिनीहरू मात्रै घरमा भएको, श्रीमतीलाई घरबाट निकाल्दै अर्को विवाह गरेको सन्दर्भ उपन्यासमा देखा पर्दछ । मोतीमायालाई सुरुमा आत्महत्या गर्नबाट बचाई उसलाई बहिनी बनाएर घरमा राख्छु भनेर घर लग्छ । विस्तारै मोतीमायाको घरको कमीकमजोरीको फाइदा उठाउँदै मोतीमायालाई मायाजालमा पारेर त्यसलाई लामो समयसम्म भोग गरी पछि घरबाट निकाला गर्छ ।

उपन्यासमा सबैको घरपरिवार एकल परिवारका रूपमा देखा परेका छन् । एकल परिवारका रूपमा देखापरे तापनि सबैको घरलाई सही व्यवस्थापन गर्न नसकेर घरको पारिवारिक स्थिति लथालिङ्ग भएको छ । उपन्यासमा धेरैजसो परिवारमा पुरुषले दोस्रो विवाह गरेपछि जेठी श्रीमतीले धेरै पीडा पाएको, महिलाले दोस्रो विवाह गरेर पनि यौनको सिकार हुनु मात्रै परेको, पुरुषहरूले प्यास मेटाएपछि अर्की स्त्री भेटेपछि अगाडिको बुढीलाई घरबाट काम नदिने गाईलाई निकाला गरेभैँ तिनलाई निकाला गरेको देखिन्छ । यो सबै हुनु भनेको पितृसत्तात्मक नेपाली समाज हुनुका साथै घरको मूलीले घरका सबै सदस्यको यथार्थ कुरा नबुझेर अरूको कुरा मात्रै सुन्ने प्रवृत्तिले हो । उपन्यासमा भएका अधिकांश महिलाले शारीरिक र मानसिक यातनाले घर छोडे तापनि पछि उनीहरूले गुठी, वेश्यालयजस्ता सङ्घसंस्था खोलेर आफ्नो वर्चस्व कायम गरेको, पीडामा स्वास्नीमान्छेहरूलाई उद्धार गर्न तथा आफ्नो जीवनलाई तिलाञ्जली दिनसमेत पछि नपरेको देखिन्छ । धेरैजसो महिलाको पहिलाको घरपरिवार भताभुङ्ग भएको उपन्यासमा देखिन्छ ।

पेसाका रूपमा पारिवारिक संरचना हेर्दा प्रमोद जागिरे र उसको छोरा विनोद विद्यार्थी, श्रीमतीहरू मोतीमाया धर्मभक्त, पतिव्रता नारीका रूपमा भए पनि परिवन्दले उनलाई वेश्या बनाएको, कमला भान्छे बाहुनीका रूपमा र चम्पालाई नोकर्नी पेसामा हुनुपरेको देखिन्छ । हिराज्यान अरूको चियोचर्चा गर्ने पेसामा नै आबद्ध देखिन्छ । मैयाँनानी गुठीकी नायिका र मिस्रीदिदी वेश्यालयको प्रमुख पेसामा आबद्ध रहेका छन् । यसका साथै विभिन्न सङ्घसंस्था खोलेर सामाजिक सेवा गर्नका लागि अन्यायका विरुद्ध आवाज उठाउन शक्ति एकीकरण गर्नका लागि परिस्थितिले वेश्याजस्ता पेसा अपनाउनुपर्ने बाध्यता भएको पारिवारिक संरचना यहाँ देखिन्छ । यस्तै वेश्यालयमा काम गर्ने सम्पूर्ण नारी वेश्या बन्नका लागि नभएर वेश्या बन्नबाट रोक्नका लागि वेश्यालय खोल्नु परिरहेको उनीहरूको पारिवारिक कथा, व्यथा रहेको देखिन्छ । साथै आफ्नो पारिवारिक जिम्मेवारीलाई वहन गरेर सबै आआफ्नो पेसाप्रति आबद्ध पारिवारिक संरचना यस *स्वास्नीमान्छे* उपन्यासमा भेटिन्छ ।

यसर्थ *स्वास्नीमान्छे* उपन्यासमा परिवारका रूपमा अधिकांश एकल परिवार, पेसाका रूपमा जागिरे, विद्यार्थी, भान्छे, भक्त, नोकरनोकर्नी, समाजसेवा, वेश्या, ठेकदार, पुरोहित, न्यायाधीश, पुलिस, सशस्त्रसैनिक, सिपाही आदिजस्ता विभिन्न पेसा अपनाएर बसेका मानिसहरूको पारिवारिक संरचनाहरू रहेका छन् । विशेष रूपमा प्रमोदको पारिवारिक नातासम्बन्ध हेर्दा परिवारभित्र मेलभन्दा पनि बेमेल भएको, परिवारभित्र चार सदस्य मात्रै भए पनि विनोद र मोतीमायाबिच आमाछोराको र रगतको सम्बन्ध छ भने कमला र प्रमोदको सम्बन्ध श्रीमान् श्रीमती भए पनि प्रेमीप्रेमिकाको जस्तो सम्बन्ध रहेको देखिन्छ । मोतीमाया र विनोदलाई प्रमोदले घरबाट निकाल्नसमेत पछि पर्दैन । उता परिवन्दले विनोदले आफ्नै बुबाका विरुद्ध आमाको न्यायका लागि लड्नुपर्ने नियति सिर्जना भएको छ । यता मोतीमायाले श्रीमान्लाई धेरै माया गरे तापनि उसलाई श्रीमान्ले माया नगरेको पारिवारिक सम्बन्ध देखिन्छ । पुस्तागत रूपमा पारिवारिक संरचना हेर्ने हो भने दुईपुस्ते पारिवारिक सामाजिक संरचना उपन्यासमा भेट्न सकिन्छ ।

***स्वास्नीमान्छे* उपन्यासमा सामुदायिक संरचना**

सामुदायिक संरचना निर्माणका स्थितिलाई हेर्दा मुख्यतः आर्थिक, शैक्षिक, भौगोलिक, भाषिक आदि संरचना पर्दछन् । हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको *स्वास्नीमान्छे* उपन्यासमा पनि सामुदायिक संरचनाका रूपमा भौगोलिक, आर्थिक, शैक्षिक संरचनाहरू देखा परेका छन् । यसका साथै न्यायालयको समुदाय, पुलिस, सैनिक, सशस्त्र, सिपाहीहरूको समुदाय, आन्दोलनकारीको समुदाय, राजनीतिक समुदाय आदि जस्ता सामुदायिक संरचना पनि यहाँ भेटिन्छन् ।

भौगोलिक सामुदायिक संरचनाका रूपमा काठमाडौँ उपत्यकाभित्रको सामुदायिक संरचना उपन्यासमा देखा पर्दछ । काठमाडौँको उपत्यकाको पनि स्वयम्भूडाँडा, पशुपति मन्दिर, बागमती नदी, कलकत्ता सहर, काठमाडौँको गल्ली, सडक, इटुबहालको राजनीतिको आमसभा, पश्चिमाञ्चलको गीत र जेल, न्यायालय र

त्यहाँवरपरको भौगोलिक समुदायको चित्रण गरेको पाइन्छ । मोतीमाया आत्महत्या गर्न जानेबेलामा स्वयम्भूडाँडाको भौगोलिक समुदाय आएको छ । उक्त तलको उपन्यासांशबाट केही भौगोलिक समुदायबारे स्पष्ट पार्न सकिन्छ :

यस्तै प्रकारले मोतीमाया स्थितिबाट तानिँदातानिँदै फेरि सिम्भूको डाँडाउक्लन पुगिन् । मोतीमाया छोराकी आमा भइसके तापनि सौन्दर्यको बलियो टेवा पाएकी हुनाले उनको यौवन वसन्तमय नै थियो मानौं सोह्रवर्षीय कुमारीको भिटाभिनदार यौवनजस्तै उनको तारुण्य फुलिरहेको थियो त्यसैले प्रायः सज्जन मानिसहरूका हृदयमा पनि लोभले घर गर्न खोज्दथ्यो । रावणका कैयन् अवतारले मोतीमायालाई एकलै भेट्टाएका पनि थिए, तर बलात्कार गर्न खोज्ने दुष्टहरूबाट आफू निभेर होइन, जे अगाडि छ त्यसले हिकाएर त्यसलाई निभाएर पनि स्त्रीहरूले आफ्नो सतीत्व रक्षा गर्नुपर्छ भन्ने गान्धीको उपदेशले स्त्रीहरूले उपाध्याया हुँदै आइरहेका देखेर हो कि कुन्नि किन हो, केवल लोभले हेरेर रावण मेटाइरहेको थिए (पृ. ३७) ।

प्रस्तुत उपन्यासांशमा साँभूपख मोतीमाया आत्महत्या गर्नका लागि स्वयम्भूको डाँडाको एउटा जङ्गलमा जान लागेकी देखिन्छ । ऊ शारीरिक रूपले निकै सुन्दरी भएकाले सोह्र वर्षीय कुमारीको भिटाभिनदार यौवनले जस्तोसुकै सज्जन मानिसहरूको हृदयमा पनि लोभ पलाएको हुन्छ भन्ने सन्दर्भ पनि यहाँ देखा पर्दछ । मोतीमायाले आफूमाथि कोही बलत्कार गर्न आए अगाडि जे छ त्यसैले हिकाएर आफ्नो सतीत्व रक्षा गर्नुपर्छ भनी गान्धीको उपदेशलाई पनि मनन गर्दै हिँडिरहेकी थिईन् । यसले के विचार प्रकट गरेको छ, भने तत्कालीन समयमा त्यहाँको समुदायका मानिसहरूले एकलै स्त्री साँभूपख एकान्तमा भेटे बलात्कार गर्न पुग्छन् भन्ने विचार पनि प्रकट गरेको छ । उपन्यासकारले तत्कालीन समयको चित्रण गरे तापनि वर्तमान समयमा पनि यो परिवेश सिर्जना भएको नै देखिन्छ । आफ्नो समुदायमा पनि मानिसहरू सुरक्षित नभएका, आफ्नै समुदायका मानिसहरूले पनि परस्त्रीप्रति आँखा लगाइरहेको मौका छोपेर त्यसको प्रत्यक्ष फाइदा लिन केही गोमन सर्पजस्ता प्रवृत्ति भएका मानिसहरू पनि समुदायमा छन् । तिनीहरूप्रति हरेक नारीहरू सदैव सचेत रहनुपर्छ भन्ने धारणा पनि उपन्यासकारको रहेको पाइन्छ ।

घर छोडेर हिँडेका नारीहरूले आफ्नो समाजमा भएको गिद्धेनजर प्रवृत्तिका पुरुषहरू-बाट पतिव्रता बचाइरहनका लागि उनीहरूले आफूले सकेको सुरक्षाका उपायहरू अपनाउनु-पर्दछ । तत्कालीन समयमा नारीहरू एकलै हिँड्न डराउनुपर्ने समुदायको पनि चित्रण भएको देखिन्छ । तत्कालीन नेपाली समाजमा ठाउँठाउँमा धेरै गुन्डाहरू भएको तिनीहरूबाट अबला नारीहरू जोगिरहन पनि गाह्रो परेको समुदायको चित्रण गरेको पाइन्छ । मोतीमाया, मैयाँनानी, वासन्ती यसका प्रतिनिधि पात्रका रूपमा देखा परेका छन् । समाजमा हजारौं मोतीमायाहरू परपुरुषबाट असुरक्षित छन् भन्ने सन्दर्भ पनि उपन्यासमा भेटिन्छ ।

शैक्षिक समुदायको रूपमा पनि *स्वास्तीमान्छे* उपन्यासमा केही भलकहरू पाइन्छन् । प्रमोद र उसको छोरा विनोद, मोहनबहादुर, मोतीमाया, कमला र मैयाँनानी, वासन्ती, मिस्री दिदी जस्ता पात्र शैक्षिक समुदायका सदस्यहरू हुन् । मैयाँनानी, वासन्ती, मिस्रीदिदीलाई नियतिले वेश्या बन्न बाध्य पारेको अवस्था उपन्यासमा देख्न सकिन्छ । प्रमोद जागिरे मान्छे हो । ऊ जागिरे यस अर्थमा छ कि ऊ शिक्षित पनि छ, भन्ने अर्थ लाग्छ, किनकी अशिक्षित मान्छेले कमै जागिर पाउँछन् । उसले सहजै जागिर पाएको र घरमा एउटा नोकर पनि राखेको सन्दर्भ उपन्यासमा भेटिन्छ । यस्तै उसको छोरा विनोद पनि शिक्षित भनेर भन्न सकिन्छ, किनकि उसलाई आमा मोतीमायाबाट अलग्याउन अध्ययनका लागि जबर्जस्ती कलकत्ता पठाउन लाग्दा आमासँग बस्नु नभेट्ने म यतै बस्छु भनेर कागजपत्रमा हस्ताक्षर गर्दछ । यसकारण पनि विनोद शिक्षित छ, भन्ने सन्दर्भ स्पष्ट हुन्छ । यस्तै मोहनबहादुर समाजमा विभिन्न दार्शनिक कुरा गरेर केटीहरूलाई एकैछिनमा पगाल्छ । उसले आत्महत्या गरेर मर्न लागेकी मोतीमायालाई विभिन्न उदाहरण दिँदै, दार्शनिक कुरा गर्दै मर्नबाट बचाउँछ । मोहनबहादुरका भनाइहरू मोतीमायालाई जति सुने पनि अबै सुनिरहन मन लाग्ने र अबै विनोदलाई भेट गराउँछु भनी मोतीमायासँग गरेको प्रेरणादायी कुराले आफ्नो घरसम्म लैजान सफल हुन्छ, र उसबाट फाइदा लिन्छ । यो कारणले पनि ऊ शिक्षित भन्ने कुरा बुझ्न सकिन्छ । उसले एउटा चिठी लेखेर मोतीमायालाई पढ्न दिन्छ । यसकारण मोतीमाया पनि शिक्षित नै भएको ठहरिन्छ । यदि मोतीमाया अशिक्षित भएको भए चिठी पढ्न उसलाई आउँदैन थियो । यस्तै प्रमोदकी कान्छी श्रीमती कमला शिक्षित व्यक्ति नै भएको कुरा ठहर्छ, किनकि उसले कमल नाम गरेको चिठी आफ्नो श्रीमान् प्रमोद मोतीमायालाई लेखेको चिठी भनेर दिन्छ, यदि ऊ अशिक्षित भएको भए यो चिठी भनेर थाहा पाउँदैन थियो । यस्तै मिस्रीदिदी पनि शिक्षित छ, ऊ शिक्षित भएर नै अप्ट्यारोमा, अन्यायमा परेका नारीको उद्धार गर्नका लागि त्योभन्दा अगाडि शक्ति सञ्चित गर्नका लागि वेश्यालयसमेत खोल्न ऊ पछि पर्दैन । उसले रोडमा, सडकमा अलपत्र परेका नारीहरू लगेर वेश्यालयमा जागिर दिन्छ, र परपुरुषसँग सुत्नका लागि आग्रह गर्दै पछि विस्तारै महिलालाई अन्यायका विरुद्ध लड्न आम नारीलाई सचेत गराउँछ, अन्यायका विरुद्ध हतियार प्रयोग गरी गोली चलाउनसमेत ऊ पछि पर्दैन । न्यायको पक्षधर भएर वकालत गर्ने सचेत नारी भएकाले पनि उसलाई शिक्षित समुदायमा राख्न सकिन्छ । *स्वास्तीमान्छे* उपन्यासमा केही मात्रामा राजनीतिक समुदाय पनि आएको छ । अहिलेका मान्छेहरू राजनीतिको नाममा आफ्नो स्वार्थ पूरा गर्ने, यसले समाजमा एकआपसमा कलह निम्त्याउने पनि गराउँछन् । उक्त सन्दर्भ उपन्यासमा यसरी आएको छ :

महिला संस्थाहरू त छन् २-४ वटा, अबै कति जन्मिँदै छन् तर ती संस्थाहरू त छन् तर ती संस्थाहरूले महिलाहरूको खास प्रतिनिधित्व गर्नुभन्दा राजनीतिक गुटहरूका कठपुतली बनिरहेका छन् । राजनीतिक स्वार्थले गर्दा महिला संस्थाहरू आपसमा कलह र फुट पैदा भई शक्ति र प्रभावहीन भइरहेका छन् । सामाजिक सुधार र आन्दोलन गर्न न तिनले अवकाश पाएका छन् न अध्ययन । तैपनि

महिला संस्था भएको हुनाले म गौरव राख्दछु । अहिले भएका महिला संस्थाहरूसित पनि अपिल गरी संयुक्त मोर्चा खडाँ गरी तत्कालीन स्थितिको निम्ति नारीहित मात्रको आन्दोलन गर्ने विचार गरेकी छु (पृ.१०७) ।

माथिको उपन्यासांशमा महिला हितका लागि खोलिएका केही संस्था भए पनि ती संस्थाहरूले महिलाहितका लागि काम गर्दैनन् बरु राजनीतिक गुटका कठपुतली बनी आफ्नो स्वार्थमा लागि रहेको प्रसङ्ग उपन्यासमा आएको छ । यहाँ मैयाँनानीले वर्तमान समयमा भएका महिला संस्थाहरूसित संयुक्त मोर्चा बनाएर तत्कालीन स्थितिको निम्ति नारीहितको आन्दोलन गर्ने विचार गरेको देखिन्छ । सबै नारीहरूले सामाजिक हितका लागि एक हुनुपर्ने धारणा मैयाँनानीले मोतीमायालाई अभिव्यक्त गरेको देखिन्छ ।

उपन्यासमा यसरी हेर्दा शिक्षित र अशिक्षित समुदायको चित्रण गरेको पाइन्छ । अशिक्षित समुदायका पात्रको रूपमा चम्पा, नैनी, मोहनबहादुरले चम्पालाई बुझ्न लगाएको केटो आदि देखा परेका छन् । यहाँ शिक्षित र अशिक्षित समुदायको चित्रणभन्दा पनि पितृसत्तात्मक समुदायको चित्रण गरेको पाइन्छ । समुदायलाई आर्थिक दृष्टिकोणले हेर्ने हो भने उच्च वर्गको र निम्न वर्गको समुदायको चित्रण गरेको पाइन्छ । उच्चवर्गभित्र प्रमोदको परिवार, मोहनबहादुरको परिवार देखा पर्दछ भने निम्नवर्गभित्र चम्पा, चम्पालाई विनोदका लागि बोलाउने केटा, मैयाँनानी, नानीप्राण, लीलालगायतका घरखर्च चलाउनका लागि वेश्यालयमा काम गर्ने नारीका रूपमा देखा पर्दछन् । उनीहरूलाई आफ्नो राजीखुसीले नभई परिवन्दले नै त्यो ठाउँमा पुऱ्याइएको छ । भाषिक समुदायका दृष्टिले हेर्ने हो भने धेरैजसो नेवारी शब्दको प्रयोग भएकाले नेवारी समुदायभित्र पनि बाहुन जातिको समुदाय उपन्यासमा देखा पर्दछ ।

स्वास्तीमान्छे उपन्यासमा सामुदायिक संरचनाभित्र भौगोलिक समुदायका रूपमा काठमाडौँको स्वयम्भू वरिपरिको समुदायको चित्रण छ भने शिक्षित समुदायमा शिक्षित र अशिक्षित समुदाय, आर्थिक समुदायभित्र हुनेखाने र हुँदा खाने समुदायको र जातिगत रूपमा हेर्दा बाहुन समुदायका साथै न्यायालयको, आन्दोलनकारीको समुदाय, वेश्यालयको समुदाय, पुलिस, सैनिक, सिपाही, सशस्त्रहरूको समुदाय जस्ता थुप्रै समुदायहरू सामाजिक संरचनाको रूपमा उपन्यासमा खचाखच रूपमा भरिएका देखा पर्दछन् ।

***स्वास्तीमान्छे* उपन्यासमा लैङ्गिक संरचना**

सामाजिक संरचनाको अर्को मुख्य आधार लैङ्गिक संरचनालाई मानिन्छ । *स्वास्तीमान्छे* उपन्यासमा पनि लैङ्गिक संरचनाको सशक्त प्रयोग भएको पाइन्छ । पितृसत्तात्मक नेपाली समाज भए पनि उपन्यासकारले भने यस उपन्यासमा नारीप्रधानताको चित्रण व्यापक रूपमा गरेको पाइन्छ । उपन्यासको शीर्षक नै *स्वास्तीमान्छे* भनेर राखिएको छ । यस उपन्यासमा पुरुष र स्त्रीपात्र दुवैको प्रयोग गरिए तापनि कार्यका आधारमा भने नारी

सशक्तता बढी देखिन्छ । प्रमोद, विनोद, मोहनबहादुर, रमानन्द बाबुलाल, भत्तराज, भलादमी, इज्जतदार पुरुष, नवयुवक, पशुपतिको जोगी, गुन्डा, सुरप्रसाद, रामे, न्यायाधीश आदि जस्ता पुरुषपात्रको प्रयोग भएको छ भने मोतीमाया, कमला, हिराज्यान, चम्पा, अधवैसे आईमाई, मिस्री दिदी, नौली आइमाई (नानीप्राण), लीला, दालचिनी, चुली, मैयाँनानी, जूईनानी, वासन्ती, अञ्जनाकुमारीलगायतका नारी पात्रको प्रयोग हुनाका साथै पुलिस, सशस्त्र, सैनिक, सिपाही, आन्दोलनकारी, जनता आदि जस्ता पात्रहरूको प्रयोग पनि उपन्यासमा भएको देखिन्छ । विशेषतः मोतीमायाको केन्द्रीयतामा यो उपन्यासको सिर्जना भएको देखिए तापनि अरू स्वास्नीमान्छेको पनि निकै महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको पाइन्छ । मैयाँनानी, वासन्ती, मिस्रीदिदीले नारीहिंसाका लागि बुलन्द आवाज उठाएका छन् । *स्वास्नीमान्छे* उपन्यासमा केकस्तो लैङ्गिक हिंसा भएको छ त्यसलाई यहाँ अध्ययन गरिएको छ ।

मोतीमाया प्रमोदकी जेठी श्रीमती हुन् । उनी पतिव्रता नारी, आफ्नो धर्मकर्म नछोड्ने नारी भए तापनि प्रमोदले निकै शारीरिक र मानसिक यातना दिएको छ । सौता कमलाको कित्ते शङ्काका आधारमा प्रमोदले मोतीमायालाई नानाभाँती अपच शब्द बोल्दै हातपात गर्दासमेत केही प्रतिकार नगरी निरीह भएर खालि यातना मात्रै सहिराख्छे । उक्त प्रसङ्गलाई उपन्यासमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

एकदमै भ्रम्टेर प्रमोदले भने, “के भनिस्, च्यातिदिऊँ तेरो मुख ! लाज छैन तँलाई ? (तकियामुनिबाट चिठी भिकी देखाएर) कसले लेखेको यो चिठी ?” लौ भन् रन्डी (चुल्लो समातेर भकाभक लत्याउँदै) कसले लेखेको यो चिठी ? “त्यस्तै गुन्डाहरूको-बाट मनगो भरथेग पाएर नै फुर्ती पनि बढ्न सकेको ।” प्रमोदको रिसको आगोमा कमलाले घिउ हालिदिइन् (पृ.१३) ।

उक्त माथिको उपन्यासांशमा मोतीमायालाई आफ्नो श्रीमान्को मुखबाटै नै विनागल्तीमा नै यस्तो रण्डी भन्ने शब्द सुनेपछि उनको मन छियाछिया हुन्छ । त्यसैमा उनकी सौता कमलाले गुन्डाहरू मनगो भरथेग पाएर फुर्ती बढेको भनेपछि कमलाको वाक्यले आगोमा घिउ थप्दा मोतीमायाको घाउँमा नुनचुक हालिदिएको जस्तो हुँदासम्म केही बोल्न सकिदैनन् केवल पीडा सहनबाहेक केही हुँदैन । यसले मोतीमायालाई सहनशील नारीका रूपमा पनि चिनाएको पाइन्छ । आफ्नो छोरा नाबालकमाथि विनाकारण अन्याय हुँदासमेत उनी केही विद्रोह गर्नसमेत आँट गर्न सकिदैनन् । जहिले पनि पतिबाट हुने लैङ्गिक हिंसा सहेर मात्र बस्नुपर्ने मोतीमायाको दयनीय अवस्था सिर्जना भएको देखिन्छ । आफूमाथि सौता हाल्दासमेत केही बोल्न नसक्नु, सौताको कित्ते चिठीको समेत केही स्पष्ट जबाफ दिन नसक्ने खालि आँसु मात्रै बगाउने चरित्रका रूपमा उनलाई पाउन सकिन्छ ।

जति गर्दा पनि श्रीमान्को ज्यादती खप्नै नसकेपछि मोतीमाया कोठामा एकलै विनोदलाई छोडेर आत्महत्या गर्ने सोचविचारले फेरि घरबाट निस्कन्छिन् । छोराप्रतिको मातृत्वपनको आभास गर्दै, छोराका लागि केही गर्न नसकेकाले आत्मग्लानि गर्दै पासोमा चढ्न लागेकी मोतीमायालाई मोहनबहादुरले देख्छ । मोहनबहादुरले

मर्न लागेकी मोतीमायाको यथार्थ बुझेर मरेर मात्रै तिम्पो समस्याको समाधान हुँदैन, अझ आत्महत्या गरेर मर्नु त महापाप हो भन्दै उसलाई सम्झाइबुझाइ गरी घर जाऊँ बरु म प्रमोदलाई सम्झाउँछु भन्दा पनि घर जान मान्दिनन् । घर जान नमानेपछि आफ्नो घर जाऊँ र बहिनीका रूपमा मेरो घरमा राख्छु भन्छ तैपनि मोतीमाया मान्दिनन् । जब मोहनबहादुरले विनोदलाई भेटाउने जिम्मा मेरो अब हिँड मेरो घर भनेर भन्छ तब मोतीमाया विनोद भेट्न पाइने, दाजुको नाताले भनेर स्वार्थी मोहनबहादुरको घर जान बाध्य हुन्छिन् । बिस्तारै विभिन्न जालजेल कित्ते मायाप्रेम लगाएर मोतीमायालाई आफ्नो स्वास्नी बनाई उनलाई भोग गर्न ऊ सफल हुन्छ । लामो समय भोग गरी आफ्नो यौनिक प्यास मेटाएरपछि मोहनबहादुर मोतीमायालाई अनेक लाञ्छना लगाएर घरबाट काम नलाग्ने गाई धपाएभै धपाउँछ । यहाँ पनि मोतीमाया मोहनबहादुरबाट लैङ्गिक हिंसामा परेको सामाजिक लैङ्गिक संरचनालाई उपन्यासमा यसरी उद्धृत गरिएको छ :

मोहनबहादुरले आगो भएर कुकुर चुटेभै चुटी मोतीमायालाई घिसार्दै, पछार्दै घरबाट निकालिदिए । कोही मानिसले पनि रोक्न सकेनन्, ढोका बाहिर पुऱ्याएर पनि मोहनबहादुरले अझ कुट्दै थिए । मोतीमाया क्वाँ-क्वाँ रुँदै थिइन् । छिमेकका मानिसहरूले उनको अत्याचार हेर्न नसकेर बाहिर आएर मोहनबहादुरलाई सम्झाउन थाले । “हाँ ! स्वास्नीलाई पनि यस्तरी कुट्ने, भइगो नकुट्नुहोस् ।” छिमेकीहरूतिर हेरेर मोहनबहादुरले भने “स्वास्नी त तब मात्र स्वास्नी हो जबसम्म लोग्नेको भलाइ चाहेर भक्ति गर्छे, जो पनि गुन्डालाई अँगालिहाल्छे भने त्यो बेला पनि स्वास्नी स्वास्नी हुन्छे ? यसको चरित्रको बारेमा म के भनूँ, लाजले कुरा घाँटीमै अड्छ, ” (पृ.८८) ।

माथिको उद्धरणले के सङ्केत गरेको छ भने जसरी प्रमोदले मोतीमायालाई घरबाट निकाला गरेको थियो त्यसैगरी मोहनबहादुरले पनि मोतीमायाबाट अघाइ सकेपछि विभिन्न आरोप लगाएर समाजका अगाडि बेइज्जत गरी निकालि दिन्छ । जति बिन्तीभाउ गर्दा पनि उसलाई घरभित्र पस्न दिँदैन । यहाँ एकपछि अर्को पुरुषले उसलाई भोग गरेर घरबाट जबरजस्ती निकालिन्छ । पतिव्रता श्रीमती मोतीमायालाई यसरी घरबाट बिनाकारण निकालेर सडकमा अलपत्र पार्नुपर्ने सामाजिक संरचना निर्माण भएको देखिन्छ । यसरी श्रीमान्प्रति भक्तिभाव जनाउँदाजनाउँदै पनि दुई-दुईवटा श्रीमान्बाट अपहेलित हुनुपरेको, आफ्नो सतीत्व लुटिनुका साथै शारीरिक र मानसिक यातना भोग्नुपरेका कारणले पनि उनलाई अभागी नारीका रूपमा हेर्न सकिन्छ । पुरुषप्रधान नेपाली समाजमा मोतीमायाजस्ता सोझासाझा सतीसावित्री नारीहरूलाई बाँच्न कठिनाइ परेको अवस्था सिर्जना भएको छ ।

मोहनबहादुरबाट अपहेलित भई सडकमा पुगेकी मोतीमाया गुन्डाको सिकार हुनुबाट जोगिने उपाय खोज्ने सिलसिलामा पहिलोपटक अन्जानमा मिस्रीदिदी र दोस्रोपटक जानीजानी मैयाँनानीको वेश्याकोठीमा शरण लिन पुगे पनि उनी वेश्या बन्न मान्दिनन् । पछि मैयाँनानीले मोतीमाया वेश्या बन्न नमानेपछि गीत

गाउनेमा उसलाई राखिन्छ। मोतीमाया वेश्यालयमा आउने मानिसहरूलाई गीत गाएर मनोरञ्जन प्रदान गर्ने कार्यमा खप्पिस हुन्छे। उक्त प्रसङ्ग उपन्यासमा यसरी प्रस्तुत भएको देखिन्छ :

हाम्रो नियमको सुरमा मोतीमाया आफ्नो कण्ठ फुटाएर सुमधुर तान छोडिरहेकी थिइन्, मानौं ऋतुराज वसन्तै कोठामा आगमन भइरहेभैं महफिलमा रमणीयता छाडेरहेको थियो, रौनक बढिरहेको थियो, मोतीमायाको मीठो र सुरिलो तानमा त्यस्तो जादु थियो। तबला बजाउने बाईजी पनि टाउको र आड हल्लाउँदै मस्त भुलिरहेकी थिई। अरू बाइजी र मोतीमाया लठ्ठ परेर मुखमुद्रामा मुस्कान उडाइरहेका थिए। पुरुष जातिमा एउटै व्यक्ति थियो, बोतलबाट काँचको गिलासमा रक्सी खन्याउँदै, पिउँदै मोतीमायाको गाना सुनेर लट्टपट्ट भएको थियो। ...ऊ बीच-बीचमा जुरुक्क उठ्यो पनि। हातमा नोट लिएर बीच-बीचमा मोतीमायाको गालानिर हात लैजान्थ्यो, मोतीमायाले अनि उसको हात भट्कारिदिन्थिन्। मैयाँनानी अनि त्यस व्यक्तिको हातबाट नोट हत्याउँथिन् (पृ.१२८-१२९)।

माथिको साक्ष्यमा मोतीमायाको लय र सुर एकदमै राम्रो भएको, मुखमुद्रामा मुस्कानका साथ गीत गाउनमा तल्लिन भएकी मोतीमायासँगै तबला बजाउने बाईजी पनि निकै रमाई, टाउको र आड हल्लाउँदै मस्त रमिरहेको परिवेश सिर्जना भएको देखिन्छ। एकजना पुरुष पनि सुरिलो भाकासित गीत गाएकी मोतीमायाको गीत सुनेर लठ्ठ परेको सन्दर्भ पनि उक्त उद्धरणमा आएको छ। मोतीमायाले गीत गाएर नै सबैलाई लठ्ठ पार्ने र तिनीहरूबाट नोटहरू भार्ने, त्यसपछि ती नोटहरू मैयाँनानीले जम्मा गर्ने गरेको सन्दर्भ पनि यहाँ आएको छ। यसर्थ तत्कालीन समयमा भद्रभलादमीहरू मनोरञ्जन लिनका लागि वेश्यालयमा धाउँथे भन्ने सन्दर्भ उपन्यासकारले व्यक्त गरेका छन्।

उक्त सन्दर्भले के पुष्टि गर्छ भने तत्कालीन समयमा विभिन्न परिस्थितिले भनीं या परिवन्दले भनीं मोतीमायाजस्ती पतिव्रता नारीले दोस्रो विवाह गर्नुपरेको, त्यहाँबाट पनि घर निकाला भएपछि कताकताबाट परिवन्दले उनलाई वेश्यालयमा गीत गाउन बाध्य हुनुपरेको छ। मोतीमाया जस्ता नारीहरू समाजमा केवल मनोरञ्जनको साधन मात्रै हुन पुगेको देखिन्छ। नियतिले ठगिएकी मोतीमाया एक कोमल मातृहृदय भएकी पात्र हुन्। घरबाट लगेले विनाकारण शङ्का गरेर घरनिकाला गर्दा आत्महत्या गर्न जाँदा खेरी विनोदलाई सम्झेर घर आउँछिन् र आफ्नो विवाहको दाइजोको कपडा राखेर हिराज्यानकामा पच्चीस रुपैयाँ ऋण माग्दा उसले पाँच रुपैयाँ मात्र दिएको र त्यसको विनोदलाई बिस्कुट किनेर दिने मायालु पात्र हुन्। विनोदलाई बिस्कुट दिएर हिराज्यानलाई विनोदलाई आमाको माया दिनुहोला भन्दै स्वयम्भूको डाँडामा मर्न जाने नारी पनि हुन्। मर्नबाट मोहनबहादुरले मोतीमायालाई बचाउँछ। मोतीमायाजस्ती पतिव्रता नारीले दोस्रो विवाह गर्नुपरेको, त्यहाँबाट पनि घर निकाला भएपछि कताकताबाट परिवन्दले उनलाई वेश्यालयमा गीत गाउन बाध्य हुनुपरेको छ। खुसीको कुरा यो हो कि अन्ततः मोतीमायाले मर्नु नपरेर आफ्नो छोरा विनोदले गर्दा आफूमाथि अन्याय गर्ने

प्रमोद र कमलालाई सजाय दिन र सत्यतथ्य बुझ्ने आफ्नो मायालु छोरा विनोदसँग घरमा बस्न सफल भएकी छिन् । आमा र छोराको सम्बन्ध श्रीमान् श्रीमतीभन्दा पनि निकै घनिष्ठ हुन्छ भन्ने भाव पनि यसले दिएको छ ।

उपन्यासका अर्का सशक्त पात्र विनोद पनि नारी पक्षधरका रूपमा आएको छ । आफू पुरुष भए तापनि अन्यायमा परेका नारीहरूको हितका लागि आफ्नो बुबालाई समेत गुमाउनुपरेको अवस्था भएको छ । अन्याय गर्ने समाजमा जो सुकै किन नहोस् त्यसका विरुद्ध सदैव लडिरहनुपर्दछ । नारीलाई विगाने भनेको नै पुरुषले हो त्यसैले समाजमा भएका गुन्डा प्रवृत्तिका मानिसहरूको अन्त्य गर्नुपर्छ भन्ने धारणा विनोदको रहेको छ । ऊ उपन्यासमा प्रगतिशील विचारको वाहकका रूपमा पनि देखा पर्दछ । मैयाँनानी जेल परे पनि उसकी आमा मोतीमायासित मिलेर मैयाँनानीका नाममा उसले मैयाँ-महिला सङ्घ स्थापना गराएको छ । उक्त सन्दर्भ उपन्यासमा यसरी आएको छ :

आखिरमा मैयाँनानीको फैसला सुनेर विनोद र मोतीमाया ज्यादै पीडित भए । उनको स्मृतिमा विनोदले आफ्नो घर 'मैयाँ-मन्दिर'को नामले आफ्नी आमा मोतीमायाको अध्यक्षतामा 'मैयाँ-महिला सङ्घ' स्थापना गराई त्यही सङ्घलाई अर्पण गरिदिए । घोषणामा विनोदले भनेका थिए, "सीता सती स्त्रीलाई भन्दा म मैयाँनानीजस्ती रण्डीलाई हृदय दिएर पूजा गर्दछु, म आशा गर्दछु, यो घर 'मैयाँ-मन्दिर' बाट नारी जातिमा असङ्ख्य मैयाँनानी तयार हुनेछन् र यो 'मैयाँ-मन्दिर' लाई देखेर तथा सम्भेर रावणजस्ता अमानुष मानव पनि राम बन्नेछन् " (पृ.१४७) ।

माथिको सन्दर्भ विनोदले मैयाँनानीको आजीवन जेलको सजायपछि नारी हकहितका लागि सदैव आफ्नो ज्यान धरापमा राखेर लडिरहेकी मैयाँनानी अन्यायका विरुद्ध लड्दा आफ्नो बुबालाई गोली हानेर मार्दासमेत मैयाँनानीको पक्षमा नै वकालत गर्ने विनोदको चरित्र देखा पर्दछ । चरित्र पुरुषप्रधान नेपाली समाजको अन्त्य गर्न र बिनागल्ती अन्याय, अत्याचारमा परेका नारीको उद्धार गर्न विनोदले आफ्नी आमा मोतीमायाको अध्यक्षतामा मैयाँ-महिला सङ्घ स्थापना गराएको देखिन्छ । यो संस्थाले सदैव मैयाँनानीलाई रण्डीको रूपमा परिचित नगराई मैयाँमन्दिरको नामले परिचित हुने धारणा विनोदले राखेको छ । जसले हजारौं मैयाँनानी निर्माण गर्ने छ । ती मैयाँनानीहरूले रावणजस्ता अमानुषीलाई पनि राम बनाउन मद्दत गर्नेछन् भन्ने प्रगतिशील विचार विनोदले उक्त सन्दर्भले गरेको छ ।

पुरुषप्रधान समाज भए पनि अन्ततः सत्यताको जित भएको, न्यायको जित भएको, महिलाको जित भएको सन्दर्भ उपन्यासकारले गर्विलो तरिकाले प्रस्तुत गरेका छन् । यसले लैङ्गिक सामाजिक संरचनालाई दरिलो बनाएको छ । विनोदजस्तो प्रगतिशील विचार भएको पुरुष र मैयाँनानी, मिस्रीदिदी, वासन्ती जस्ता न्यायका लागि सदैव लडिरहने नारीहरूको समाजमा सदैव आवश्यकता छ । नारीका पक्षधर मात्र नभई न्याय, उत्पीडनका

पक्षधरका रूपमा विनोद, मैयानानी र वासन्तीजस्ता चरित्रलाई उभ्याएर उपन्यासकारले पनि प्रगतिशील विचार यस उपन्यासमा अभिव्यक्त गरेका छन् ।

स्वास्नीमान्छे उपन्यासमा धार्मिक संरचना

धार्मिक संरचना पनि सामाजिक संरचना निर्माण गर्ने एक प्रमुख आधार हो । *स्वास्नीमान्छे* उपन्यासमा आफ्नो घरको मुक्ति र पारिवारिक सुखका लागि विभिन्न सन्दर्भमा धार्मिक सामाजिक संरचना निर्माण भएको देखिन्छ । उपन्यासमा मोतीमाया नै धार्मिक संरचनामा पनि अरूभन्दा बढी सशक्त देखा पर्दछे । सैदव पति र छोरा विनोदको रक्षाका लागि र दुःखबाट मोचन हुनका लागि बेलाबेला भगवान्को नाम जप्छे । मोतीमायाको घरमा पूजाकोठा पनि छुट्टै भएको हुनाले बिहान, बेलुका उक्त कोठामा उसले पूजा गर्छे । उक्त सन्दर्भ उपन्यासमा यसरी प्रस्तुत भएको छ :

आँखाभरि आँसु गरी अनि कृष्णको मूर्ति देखेर हाँसी-हाँसी करुणहँस्य मुद्रामा मोतीमायाले आरतीको दीप घुमाइरहेकी थिइन् । घडीघडी उनी आरतीको दीप घुमाउँथिन्, छिनछिनमा फेरि आरतीलाई भुइमा राखी दुवै हात जोडेर कृष्णमूर्तिसित आफ्नो दुःख पोख्दै उद्धारका निमित्त निवेदन गरिरहन्थिन्, “हे प्रभु, दुःखभञ्जक, मेरो आँसु पुछ्ने यो संसारमा कोही छैन ! हे अनाथका नाथ, दुःखसागरमा डुबिरहेकी यस अबलालाई उतार ! सर्वान्तर्यामी करुणानिधान ! तातो फलामबाट पोलाइरहेका यस असहायमाथि पनि दृष्टिपात गर । हे भगवान् मेरो बालक छोरोलाई बचाउन पाउनलाई जस्तै दुःखकष्टमा पनि मलाई बाँच्न सक्ने बल देऊ ! ” यस्तै गरी-गरी मोतीमायाले आधारात बिताइन् । कृष्णको पाउ परिरहँदारहँदै भुसुक्क नीद आएको पनि मोतीमायालाई पत्तै भएन (पृ.१) ।

माथिको साक्ष्यबाट नै मोतीमाया धार्मिक सामाजिक संरचनाकी प्रतिमूर्ति हो भन्ने बुझ्न सकिन्छ । उसले बिहान पूजा गर्नुका साथै सधैंभरि बेलुका नि पूजा गर्ने गरेकी छे । आँखाभरि आँसु गरी आफ्नो दुःख, पीडाबाट मुक्ति प्राप्त होस्, मेरो संसारमा आँसु पुछ्ने कोही नभएको, दुःखसागरमा सधैंभरि डुबिरहनुपर्ने, तातो फलामबाट पोलाइरहेका असहायलाई अब दुःख नेदउ भगवान् भनी बेलाबेला भगवान्को नाम जपे घरीघरी आरती कृष्णको मूर्तिमा घुमाउँदै केही हाँसेर, बेलाबेला दुवै हात जोडेर भगवान् कृष्णको भक्तिमा तल्लीन हुन्छे । आफ्नो छोरा विनोदलाई कहिले पनि दुःखकष्ट नआओस् भनी भगवान्लाई बेलाबेला पुकार्छे । मलाई जस्तोसुकै पीडामा पनि बाँच्न सक्ने शक्ति देऊ भगवान् भनेर विचरा मोतीमाया भगवान्को भक्ति गर्दा, कृष्णको पाउ पर्दा अनि दिनभरिको थकानले निद्रा लागेको पत्ता नै पाउँदिन र भुसुक्क त्यही पूजाकोठामा नै निदाउँछे । पुसको जाडोमा पनि उसलाई जाडोको महसुस नभई ऊ निकै गहिरो निद्रामा मस्तसित सुत्छे । उसलाई हौसला, माया दिने मान्छे कोही नभएकी मोतीमाया कोमल हृदय भएका कारणले कसैले हेलचक्काइँ गरी आँखाले हेरे पनि उसलाई गहिरो चोट पुग्छ । ऊ जतिबेला पनि पीडामा हुन्छे उसलाई घरमा कोही पनि सहानुभूति दिने मान्छे पाउँदिन

। मोतीमाया विहान र बेलुका भगवान् कृष्णको पूजा गर्न पाउँदा मात्रै खुसी देखिन्छे । उक्त सन्दर्भलाई यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

कसैले पनि हेलचक्राईका आँखाले हेरेमा मोतीमायाको कोमल हृदयमा तुरुन्तै चोट लागिहाल्थ्यो । केवल यति कुराको आँखाले हेरेमा मोतीमायामा सहानुभूति चाहन्थिन् । तर सधैंजसो मोतीमायाले सुस्केराबाट सास फेर्नुपर्थ्यो, कहिले पनि सन्तोषको सास फेर्नु तिनले पाउँदैनथिन् । त्यसैले मोतीमाया विहान पूजा र बेलुका आरतीको रूपमा दिनहुँ घण्टौँ-घण्टौँ कृष्णजीको मूर्तिअगाडि बसेर जिन्दगी गुजार्थिन् । केवल त्यसैमा उनलाई आनन्द उपभोग हुन्थ्यो (पृ.१) ।

माथिको साक्ष्यमा पनि धार्मिक सामाजिक संरचनाको प्रयोग भएको देखिन्छ । मोतीमायाले अरू बेला सुखको साससमेत फेर्न नपाएको, घरको मान्छेले अनि समाजले उसको करुणादायी अवस्थालाई नबुझेर नै ऊ घण्टौँ-घण्टौँ कृष्णजीको मूर्तिअगाडि बसेर हरदिन आफ्ना मनभित्रका पीडा वेदना पोख्थी र केही आनन्दको अनुभूति गर्थी । यसबाट के बुझ्न सकिन्छ भने मान्छेलाई खुसी पार्ने भनेको ईश्वर नै हो, भगवान् नै हो, पूजा गरेर आरती गरेर नै मानिसले आफूलाई सन्तोषमा पार्न सक्छ भन्ने हो । मानसिक पीडालाई भगवान्वाहेक अरू कसैले हटाउन सक्दैनन् । पूजाआजा नै दुःखीको अन्तिम खुसी हो, धार्मिक कार्यले नै मान्छेमा खुसी दिने गर्छ भन्ने सन्दर्भ उपन्यासकारले *स्वास्नीमान्छे* उपन्यासमा मोतीमायाका माध्यमबाट स्पष्ट पारेका छन् ।

यहाँ मोतीमाया मात्रै धार्मिक कार्यमा संलग्न नभई मिस्री दिदी, मैयाँनानी, विनोद जस्ता पात्रहरू पनि प्रगातिशील विचारका भए पनि आफ्नो धर्मलाई भने उनीहरूले भुलेका छैनन् । मिस्रीदिदी हेरक दिन बागमती नदी जाने कुरा पनि लीलाले बताएकी छन् । बागमती आफैँमा धार्मिक नदी हो । अझ बागमतीजस्तो पवित्र नदीमा विहानै जानु भनेको त त्यहाँ पूजा गर्न, नुहाउन, जल लिन जानु भन्ने बुझिन्छ । यसकारण पनि मिस्रीदिदी पनि धार्मिक सामाजिक संरचनामा ध्यान दिन्छिन् भन्ने हो । यस्तै मैयाँनानीले पनि मोतीमायालाई म आफ्नो धर्म त कहिले नि बिर्सन्न तर म पशुपतिमा सन्त्यासी भएर बस्दा पनि त्यहाँका जोगीले मलाई भोगदृष्टि लगाए भन्ने सन्दर्भ आएको छ । भिक्षुणी बनी भिक्षा माग्दा पनि गुन्डाको घरमा परेकाले उसले आफ्नो सबै सतीत्व हनन गरेको त्यसपछि मात्रै आफूले वेश्यालय खोल्नुपरेको बाध्यात्मक अवस्था उनले अवगत गराएकी छिन् । यस्तै विनोदले आफ्नी आमालाई वेश्यालयबाट घर लिएर आउँदा प्रमोदले तेरी आमा दुईदुईवटा विवाह गरेर पनि वेश्यालयमा पुगेकी हो । तैले आमालाई देउता सम्भरेर, भगवान् सम्भरेर मेरो घर ल्याइस् यो रण्डीलाई भन्दा विनोदले त्यसको कडा जबाफ दिएका छन् । हो मेरी आमा देउता हो, मेरी आमा भगवान् हो, देउता, भगवान्जस्ती मेरी आमालाई रण्डी बनाउने तपाई हो पतिव्रता रहेकी मेरी आमा भनेर आफ्नो बुबा प्रमोदलाई भन्छिन् । यसबाट के बुझ्न सकिन्छ भने आमा देवतासमान हो, ऊ सधैं पतिव्रता हुन्छे, आफ्नो सतीत्व जोगाउन आफूले सकेको हरदम कोसिस गर्छे भन्ने सन्दर्भ उपन्यासमा आएको छ ।

यसर्थ यस *स्वास्तीमान्छे* उपन्यासमा पूजा गर्नु, आरती गर्नु, बागमती जानु, पशुपति जानु, स्वयम्भू, जोगी भिक्षु कृष्णको मूर्ति, भगवान्को पुकार आदिजस्ता विषयवस्तु धार्मिक सामाजिक संरचना निर्माण गर्नका लागि सशक्त रूपमा आएका छन् भनेर बुझ्न सकिन्छ। धार्मिक संरचनाको परिपोषण गर्नमा उपन्यासमा मुख्य भूमिका मोतीमायाको नै रहेको देखिन्छ। उनले हरेक बिहान पूजाकोठामा गई पूजापाठ गर्ने र हरेक बेलुका कृष्णमूर्तिको वरिपरि दीप बालेर आरती गर्ने गरेकी छिन्। यसरी *स्वास्तीमान्छे* उपन्यासमा मोतीमायालाई धार्मिक संरचना निर्माण गर्ने प्रतिमूर्तिका रूपमा लिन सकिन्छ। धार्मिक कार्यमा पुरुषभन्दा पनि महिला नै बढी सक्रिय रहेको देखिन्छ। मोतीमायालागायत मिस्रीदिदी, मैयाँनानी पनि धार्मिक कार्यमा अगाडि नै रहेकाले पनि यो कुरा अझ बढी पुष्टि भएको देखिन्छ।

निष्कर्ष

हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको *स्वास्तीमान्छे* उपन्यासमा तत्कालीन नेपाली समाजको विद्यमान यथार्थलाई चित्रण गरेको देखिन्छ। सामाजिक चेतनाले समाजमा भएका व्यक्तिहरूको समूह वा वर्गलाई एउटै समूहमा रहेर उनीहरूको पहिचानको धरातल निर्माण हुन्छ भन्ने गोलुडमानको मान्यतास्वरूप *स्वास्तीमान्छे* उपन्यासमा सामाजिक संरचना शीर्षकको लेखमा समस्या सामाजिक संरचना के कस्तो छ भन्ने हो। यसै समस्यामा केन्द्रीकृत हुँदा उनको यस उपन्यासमा सामाजिक संरचनाका रूपमा पारिवारिक संरचना, सामुदायिक संरचना, लैङ्गिक संरचना र धार्मिक संरचना रहेका छन्। पारिवारिक संरचनाका रूपमा *स्वास्तीमान्छे* उपन्यासमा प्रमोद हिराज्यान, मोहनबहादुर, मैयाँनानी, मिस्रीदिदी, नानीप्राण, वासन्ती आदिका परिवारहरू एकल परिवारका रूपमा देखापर्दछन्। किनकि यी सबैको परिवारमा बुवाआमा र छोराछोरीबाहेक अरु सदस्यहरूको उपस्थिति देखिदैन। यिनीहरूको हरेकका परिवारमा श्रीमानले दोस्रो विवाह गरेका कारण जेठी श्रीमतीले पीडा सहन नसकेर घर छोडेर जानुपर्ने पारिवारिक सम्बन्ध पनि उपन्यासमा पाइन्छ। पेसाका हिसाबले प्रमोद जागिरे, विनोद विद्यार्थी हुन् भने चम्पा नोकर्नी, मैयाँनानी, मिस्रीदिदी, नानीप्राण आदि परिवन्दले वेश्या बन्नुपरेको बाध्यात्मक अवस्था सिर्जना भएको पाइन्छ। उपन्यासमा विशेष गरेर प्रमोदको परिवारको नातासम्बन्ध हेर्दा मोतीमाया र विनोदको आमाछोराको एक किसिमको पवित्र हार्दिक प्रेम छ भने प्रमोद र कमलाबीच अर्को किसिमको पतिपत्नीको हार्दिक प्रेम रहेको पाइन्छ। छोरा विनोदले अन्यायका लागि लड्दा आफ्नो बुवासित नै लड्नु पर्ने बाध्यात्मक अवस्था पाइन्छ। परिवारलाई शैक्षिक रूपमा हेर्दा मोतीमायाको परिवारका सबै सदस्यहरू शिक्षित रहेका छन्। यसरी *स्वास्तीमान्छे* उपन्यासलाई पारिवारिक संरचनाका रूपमा एकल परिवार, पेसा, नातासम्बन्ध, विवाह, नेतृत्व आदि देखापर्दछन्। उपन्यासलाई सामुदायिक संरचनाका दृष्टिले हेर्दा भौगोलिक, आर्थिक, शैक्षिक, भाषिक, जातीय संरचनाहरू रहेका छन्। भौगोलिक संरचनाका रूपमा गाउँ र सहरका विभिन्न ठाउँहरूको समावेश भएको पाइन्छ। विशेष गरी स्वयम्भू, पशुपति मन्दिर, बागमती नदी, कलकत्ता सहर, काठमाडौँका गल्ली, इटुबहालको आमसभा आदि भौगोलिक संरचनाका रूपमा रहेका छन्। आर्थिक रूपले हेर्दा प्रमोद, मोहनबहादुर,

इज्जतदार पुरुष, न्यायाधीश, अञ्जनाकुमारी, सुरप्रसादजस्ता पात्रले सम्पन्न समुदायको प्रतिनिधित्व गरेका छन् भने मैयाँनानी, मिस्रीदिदी, चम्पा, नानीप्राण, वासन्ती आदिजस्ता पात्रले विपन्न समुदायको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । शैक्षिक दृष्टिले समाजमा धेरै पात्रहरू सरकारी जागिरे, सैनिक, सिपाही, न्यायाधीशजस्ता पात्रले शिक्षित समुदायको प्रतिनिधित्व गरेका छन् भने चम्पा नानीप्राण आदि पात्रले अशिक्षित समुदायको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । लैङ्गिक संरचनाका दृष्टिले पुलिङ्गी र स्त्रीलिङ्गी दुवै पात्रको प्रयोग भए तापनि विचारका हिसाबले स्त्रीलिङ्गी पात्रहरूको भूमिका सशक्त रूपमा आएको छ । समाजमा पितृसत्तात्मक सोचले नारीहरूलाई दमन गर्न खोज्दा त्यसका विरुद्ध नारीहरू सबै एकजुट भएर नारी हकहितका लागि विभिन्न महिला सङ्घसंस्थाहरू खोलिनुका साथै अन्यायअत्याचारका विरुद्ध मैयाँनानी, वासन्तीजस्ता नारीहरूले नेतृत्व गरेर, उत्पीडित नारीहरूलाई अग्रसर गराउन, हतियार समाएर, गोली चलाउनसमेत पछि परेका छैनन् । यसरी नारी सशक्तताले समाजलाई परिवर्तन गर्न खोजिएको *स्वास्तीमान्छे* उपन्यासमा पाइन्छ । यसमा विनोदजस्ता कुशल पुरुषहरूले पनि नारीका हकहितका लागि सदैव साथ दिनुपर्छ भन्ने सन्देश दिएको छ । धार्मिक सामाजिक संरचनाका दृष्टिले मोतीमायाले बिहान पूजाकोठामा पूजाआजा गर्ने र साँझ कृष्णमूर्तिको वरिपरि घुमेर आरती गर्ने भएकाले उसलाई धार्मिक संरचनाको प्रतिमूर्तिको रूपमा हेर्न सकिन्छ । यस्तै मिस्रीदिदी हरेक बिहान बागमती नदी नुहाउन जाने गरेको, मैयाँनानीले पशुपति जान नछाड्ने सन्दर्भले धार्मिक संरचनाको विकास हुन पुगेको पाइन्छ । यसरी *स्वास्तीमान्छे* उपन्यास विभिन्न सामाजिक संरचनाले परिपोषण भई यसले साभा विश्वदृष्टिको विकास गरेको पाइन्छ । अतः हृदयचन्द्रसिंह प्रधानका *स्वास्तीमान्छे* उपन्यासमा तत्कालीन नेपाली समाजमा प्रचलित विचार, मूल्यमान्यताहरू, सामाजिक सम्बन्धहरू, पारिवारिक संरचना, सामुदायिक संरचना, लैङ्गिक संरचनाजस्ता सामाजिक संरचना आएका छन् । यस्ता सामाजिक संरचनाले युगीन नेपाली समाजको प्रतिबिम्बन गर्नु नै यसको निष्कर्ष हो ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

आचार्य, अमृतप्रसाद (२०६९), आख्यानकार हृदयचन्द्रसिंह प्रधान : लैङ्गिक समानताका प्रवक्ताका रूपमा, *सुकुना* सौरभ पृ. ३२-९४ ।

गोल्डमान, लुसिएँ (सन् १९९०), एस्से अन मेथड इन द सोसियोलोजी अफ लिटेचर, सम्पा. विलियम क्या वोलआवर सेन्ट लुइस : अमेरिका टेलोस प्रेस ।

पाण्डेय, ताराकान्त (२०७३), *मार्क्सवाद, सांस्कृतिक अध्ययन र साहित्यको समाजशास्त्र*, ललितपुर, साभा प्रकाशन ।

पाण्डेय, मैनेजर (इ.१९८९), *साहित्य के समाजशास्त्र की भूमिका*, चण्डीगड : हरियाणा साहित्य अकादमी ।

प्रधान, हृदयचन्द्रसिंह (२०७४), *स्वास्तीमान्छे* (दसौं संस्क.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।